

Демидчук Л. Б.,

к.т.н., ст. викл. кафедри товарознавства непродовольчих товарів, Львівська комерційна академія, м. Львів

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ІГРАШКА: МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ ВИРОБІВ НАРОДНИХ ПРОМИСЛІВ

Анотація. У статті розглянута одна з національних іграшок – лялька-мотанка як продукт народних промислів і ремесел України. Показана її художня цінність, що виконує пізнавальну, комунікаційну та естетичну функції, а за своїм конструктивним вирішенням, іконографією, декоративним оформленням слугує елементом органічного засвоєння місцевих та загальнонаціональних традицій. Підкреслена важливість для України розвитку експорту продукції творчих індустрій, яка є однією з вагомих статей доходів переважної більшості країн світу. Сформульований висновок про доцільність подальших досліджень та популяризації народної ляльки-іграшки через вивчення її історії, етнографії, особливостей та матеріалів виготовлення, специфіки використання у виховній практиці та поширення української народної культури через популяризацію національних виробів народної творчості.

Ключові слова: національна традиція, мистецтво, іграшка, народна іграшка, лялька, лялька-мотанка.

Demydchuk L. B.,

Ph.D., Senior Lecturer of the Department of Commodity Research of Non-food Products, Lviv Academy of Commerce, Lviv

UKRAINIAN NATIONAL TOY: PAST AND PRESENT OF FOLK CRAFTS PRODUCTS

Abstract. The article deals with one of the national toys – doll-motanka as a product of folk crafts and skills of Ukraine. Shown its artistic value, performing the cognitive, communicative and aesthetic functions and in its constructive solution, iconography, decorative design serves as an element of organic mastering of local and national traditions. The author underlines the importance for Ukraine of export of creative industries products, which is one of the significant articles of income of most countries in the world. Formulated a conclusion about the feasibility of further research and popularization of folk doll-toy through the study of its history, ethnography, features and materials of making, the specifics of use in educational practice and dissemination of Ukrainian folk culture by popularizing national folk art products.

Keywords: national tradition, art, toy, folk toy, doll, doll-motanka.

Постановка проблеми. Слова відомого українського політичного діяча, історика та публіциста В'ячеслава Липинського “без традиції нема культури, без культури нема нації”, написані у відомих “Листах до братів-хліборобів ...” ще у 1926 р. [1], і тепер, майже через сто років після опублікування, не втратили своєї актуальності.

Сьогодні народні промисли і ремесла розглядаються як важлива художня цінність, що виконує численні функції: пізнавальну, комунікаційну, естетичну тощо [2]. Народні промисли і ремесла збагачуються новими аспектами естетичного звучання, їх змістовна краса потрібна людині, а в наш час зростає його художньо-культурна цінність.

Вироби народних промислів і ремесел є стійкою системою створення образів, естетичних уявлень, історично сформованих у певному середовищі. Основне у традиціях народних промислів і ремесел – матеріал, техніка його обробки, характер виготовлення предметів, а також принципи і прийоми втілення образу. Вирішальну роль відіграють

художні особливості сюжетних зображень, форми виробів, орнамент, виражені живописними, пластичними або графічними засобами. Залежно від характеру взаємозв'язків ці фактори формують специфічні риси окремих видів мистецтва [3]. В історичному аспекті відбувається постійний процес відновлення і розвитку традицій, але принципи, особливості художньої форми у мистецтві народу зберігаються віками, традиції відображають ту якість, яку називають класикою мистецтва.

Народні промисли і ремесла є особливо цінними для виховання та розвитку дитини. Вони з усією переконливістю доводять, що найбільших успіхів досягає той, хто вмів поєднати теорію і практику, яка базується на досвіді вивчення основ мистецтва. Враховуючи особливу чутливість, підвищену почуттєво-емоційну сприйнятливості, можна зробити висновок, що молодший віковий період є найбільш сприятливим для залучення до вивчення національної спадщини – творів українського народного мистецтва, які акумулюють культурні здобут-

ки народу, синтезують універсальну можливість розвитку естетичного сприйняття, стимулюють оцінну та творчу діяльність.

Одним із ефективних засобів формування творчої активності особистості дитини є різновид українського народного мистецтва – іграшка, оскільки вона є відтворенням у тій чи іншій спрощеній, узагальненій та систематизованій формі предметів і явищ життя й діяльності суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Іграшки – це галузь українського народного мистецтва, що об'єднує вироби з кераміки, дерева, лози, соломи, паперу та ін. Іграшка при всій своїй різноманітності й багатофункціональності залишається важливим засобом виховання дітей. Саме через спрощені іграшки-знаки дитина пізнає світ, навчається мислити узагальненими поняттями та яскравими образами, врешті вона приєднується до одного з джерел народного мистецтва.

Рис. 1. Взірці народної української іграшки XVIII–XIX ст. [5]

Питання дитячих іграшок досліджували історики, етнографи, фольклористи, педагоги. Видатний етнограф, перший збирач і дослідник української народної іграшки, священик М. Грушевський дослідив іграшку в контексті вивчення дитини у звичаях і віруваннях українського народу. Відоме також одне з сучасних фундаментальних досліджень української народної ляльки у працях етнографа О. Найдена [4]. Л. Герус розглядає українську народну іграшку як явище культури та вид декоративно-прикладного мистецтва, з'ясовує її витоки, окреслює засади художньої виразності, визначає вузьколокальні та загальноетнічні риси [5].

Від давніх українських іграшок XIV–XVIII ст. майже нічого не збереглося. До нас дійшли переважно керамічні й дерев'яні зразки, датовані XIX ст. – “глечик”, “коник”, “цапок”, “пташка”, “трійнята” тощо (рис. 1).

Розквіт кустарного іграшкового промислу в Україні припадає на середину XIX ст. Саме у цей

період історично сформувалися три найбільші регіони виготовлення забавок: Подніпров'я, Поділля і Прикарпаття, а в їх межах утворилися провідні осередки. Протягом тривалого часу тут формувалися місцеві стильові особливості.

Народні керамічні, дерев'яні та плетені іграшки були переважно побічним промислом у системі основного виробництва – гончарства, художнього деревообробництва чи плетіння виробів. У селах Подніпров'я, де виготовляли з дерева на продаж різноманітні побутові речі, оздоблені різьбленням, водночас створювали їхні маленькі моделі, що відрізнялися від справжніх лише масштабом. Наприклад, на Полтавщині у XIX ст. виточували і витисували іграшкові тачівки, товкачики, рублі, оздоблені різьбленням (рис. 2а).

Серед іграшок Подніпров'я кінця XIX ст. також трапляються оригінальні дерев'яні кухлики для зачерпування рідини, які загальним обрисом нагадують качечку. Окрему групу утворюють механічні

забавки з рухомими елементами – вирізані фігурки попарно з'єднаних планками ведмедів, ковалів, ткачів, теслярів, що “працюють” унаслідок руху планок (рис. 2б).

На Прикарпатті відомими осередками продукування іграшок з дерева були села Іллінці, Прутів, Тростянець, Річка Івано-Франківської області, Мервичі, Вільшаниця, Наконечне та передмістя Яворова Львівської області. Яворівські столяри у XVIII – на початку XX ст. виготовляли різноманітні візочки з драбинками (візок-“драбиняк”), з одним або двома силуетно вирізаними кониками на передній частині основи (рис. 2в). Були популярними іграшкові меблі, музичні інструменти та ін.

Глиняні забавки майже в усіх гончарних осередках виробляли переважно жінки і діти гончарів для власних потреб, а з окремих центрів (села Опішня, Бубнівка, Адамівка, Вишнівець, Стара Сіль та ін.) іграшки вивозили на ярмарок. У кожному осередку формувалися традиції як у ліпленні форми, так і в

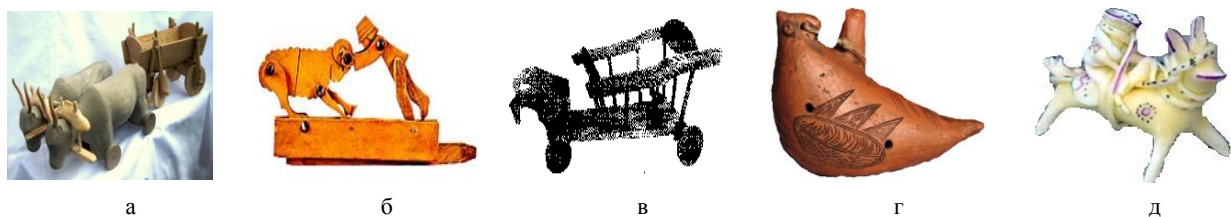

Рис. 2. Взірці народної української іграшки кінця XIX – початку XX ст. (Джерела: <http://about-ukraine.com/index.php?text=439> та [5])

розписі. Подільські майстри налагодили випуск свищиків у вигляді коників, баранців, півників (рис. 2г).

Близькими до керамічних іграшок були пластичні вироби з сиру (села Брустори, Річка, Снідавка, Шепіт Івано-Франківської області) у вигляді коників, оленів, кіз (рис. 2д), пташок та ін. У багатьох осередках плетіння з лози, рогози і соломи виготовляли кошики для дорослих і дітей. В Україні іграшки виробляли не тільки з твердих і пластичних матеріалів, а також із лози, соломи, рогози, повісма, довгої трави. Для виготовлення саморобних іграшок використовували тканину, кольоровий папір, картон.

Найбільш поширеною іграшкою для сільських дітей були чудернацькі солом'яні ляльки з перев'язаною головою і талією та довгими руками. Керамічні ляльки переважно мали під пахвою пташку (рис. 3а) або тримали у руках немовля (рис. 3б).

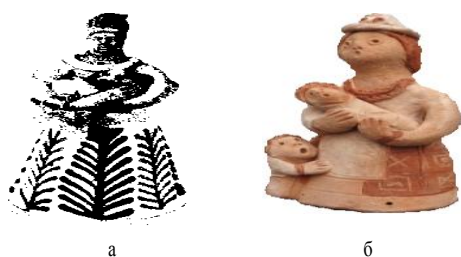

Рис. 3. Стародавня (а) та сучасна (б) керамічні ляльки
(Джерела: там же)

Виріб “жінка з птахом” був поширений у багатьох видах народного мистецтва слов'ян та інших народів і мав надзвичайно глибокі міфологічні корені. Окрім того, лялька з найдавніших часів вважалась одним з елементів шлюбної магії, адже вона супроводжувала дівчину в подружнє життя, сприяла, за повір'ям, народженню дітей і т. ін.

Постановка завдання. Народна іграшка є специфічним витвором. Вона мусить мати пізнавальну цінність для дитини, відображати явища реального світу в доступних їй формах. Народна іграшка повинна не тільки нести інформацію, а й бути естетичною, втілювати оригінальну ідею. Використання її у дитячому садку, сім'ї збагачує, урізноманітнює ігрову діяльність дітей, розширює сферу пізнання світу і свого народу, розвиває традиційні для національної, господарської, побутової культури навички. Дитина сприймає народну іграшку і як витвір мистецтва, що сприяє її духовному збагаченню. Отже, народна іграшка дає дитині те, чого не може дати сучасна іграшка. Існуючи поряд, вони доповнюють одна одну.

Серед народних іграшок яскраво вирізняється народна лялька. Дослідження народних ляльок у сучасних умовах пов'язане зі значними труднощами, оскільки в селах і містах України вони майже не збереглися. Порівняно невелика їх кількість, що відноситься переважно до 1910-1930-х рр. минулого сторіччя, експонуються в музеї іграшки в Загорську під Москвою (Російська Федерація). Там вони фігурують в основному як ляльки з України.

Тому нашим завданням було дослідження одного з найбільш цікавих і загадкових різновидів виробів народних промислів України – “ляльки-мотанки”, її виховного, розвивального та культурного значення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Іграшка як створений дорослими для розвитку дітей предмет культури має освітнє і виховнє значення лише тоді, коли використовується за призначенням. Дитина повинна розуміти іграшку, хотіти з нею творчо діяти. Щоб іграшка, як і гра, була супутником дитинства, людство весь час удосконалювало її. Іграшка так чи інакше завжди була пов'язана з грою. Як і гра, вона є відображенням своєї епохи. Історія іграшки є невід'ємною частиною історії культури суспільства. Для кожної історичної епохи характерні свої іграшки, оскільки розвиток матеріальної основи суспільства, його духовної культури позначається не лише на змісті дитячих ігор, а й на тематиці та формах іграшок [6].

В наш час у світ дитячої гри впевнено і владно входять комп'ютерна техніка та ІТ-технології, а сучасний ринок товарів для дітей пропонує найрізноманітніший іграшковий асортимент виробів. Традиційна народна іграшка, зроблена з природного матеріалу, на перший погляд проста і примітивна, але сповнена позитивної енергії, любові, ніжності, тепла, втрачає буденну ужитковість.

Гра з лялькою – одна з початкових форм прилучення дитини до практичного життя, до пізнання нею світу. Ідея наслідування, закладена в ляльці, відкриває перед дитиною великий простір для розігрування ролей, створення наслідувально-ігрових ситуацій, близьких до реального життя дорослих. У наш час потреба в дитячій грі проявляється ще сильніше, ніж у минулому. Практика спостережень засвідчує той факт, що дитина охочіше грається з предметами, які за своєю умовністю мають досить віддалену людиноподібність, ніж із більш-менш “натуралізованими” купованими ляльками [7]. Щодо цього саме народні побутові ляльки виявляють якнайкращу пристосованість до гри, здобуту практикою та досвідом багатьох поколінь. Водночас вони за своїм конструктивно-пластичним вирішенням, іконографією, декоративним оформленням слугують для дитини найпершим і найціннішим елементом органічного засвоєння місцевих та загальнонаціональних традицій.

Образ людини – лялька – є одним із центральних в українській народній іграшці. Ляльки створювалися й існували у традиційному середовищі, їх не прагнули наділити реальними рисами, акцентуючи лише на суттєвому. Лялька як зображення жіночого божества, предка вважалась оберегом дитини. Ігри з ляльками особливо заохочувались, оскільки віщували добробут і прибуток у родині, зокрема появу в ній нового члена. В окремих місцевостях таких ляльок називали “магодзами”.

Перша лялька з'явилася майже сім тисяч років тому – коли люди почали переходити до осілого способу життя. Дослідники вважають, що в Україні епоха ляльки співпадає з часом зародження трипільської

культури, яка сприяла розвитку цілої лялькової епохи. Підтвердженням цьому є традиції, сакральне значення яких збереглося до наших часів: ляльки-опудала спалюють у дні зимового та весняного рівнодення. До того ж, лялька-мотанка пов'язана з усіма аграрними святами. Її роблять на Колодія, наприкінці Масниці (в цей час на Київщині спалюють солом'яну ляльку як уособлення зими), на Івана Купала (уособлення літа) спалюють ляльку Марену.

Для виготовлення ляльок до тканини також додавали клаптики шкіри, клоччя (конопляне клоччя), мотузки, “коси” та качани кукурудзи, солому, суху траву, очерет, липовий луб, кору, дерево, глину, сир. Такі ляльки не шкодили здоров'ю дитини, вони розвивали естетичний смак, духовний світ, прищеплювали любов до сімейних традицій, рідного краю, рідної природи. Вони є символом, насиченим позитивною енергією. В українській традиції така іграшка уособлювала життєдайні сили: родючість ниви, плідність домашньої худоби, продовження роду.

Найчастіше домашню ляльку виготовляли з найдоступніших матеріалів саме для дівчаток: з сіна, залишків ниток, клаптиків тканини, всього, що було під рукою. Цікавим є те, що мотанки виготовляли й чоловіки, оскільки вважалися очільниками роду і саме їм доручали це важливе і відповідальне завдання. Причому ляльок-хлопчиків не робили, лише дітей у сповитку, дівчат та молодиць. Лялька була не просто іграшкою. Мати виготовляла її та клала у колиску до немовляти як оберіг від хвороб, оскільки лялька сприймалася як жива істота та дарунок, що оберігав життя людини. До того ж, раніше вважали, що дитину виховує не бабуся чи мама, а саме лялька. Коли дитина підростала, мотанку спалювали десь подалі від обійстя.

трави або хліба і перев'язували ниткою, надаючи таким чином круглої форми. Інші частини – руки, ноги, тулуб – спеціально не позначували. Не шили також вбрання. Його створювали, намотуючи шматки тканини на обвислі кінчики полотна.

Ганчір'яні ляльки були також із основою, яка імітує фігуру людини. Її шили з тканини й наповнювали шматинами, сухим зіллям, сіном, вирізували чи виточували з дерева. В кожному разі на основу надягали спеціально пошитий стрій. До особливих іконографічних рис українських ганчір'яних ляльок належить порожнє, без акцентування будь-яких рис, обличчя. Деталі обличчя ляльки не зображували, бо вважалося, що через очі в неї може вселитися душа дитини або іншої людини. Обличчя прикрашали хрестом – символом життя. Хрести були найбільш вражаючою деталлю – набрані з різноколірних ниток, накладених і переплетених таким чином, що на розхресті утворювався квадрат або ромб.

Іноді риси обличчя розмальовували сажею з печі або вишивали хрестики. Значну роль у творенні художнього образу ляльки відіграє головний убір, що вказує на її “вік” та “соціальну приналежність”: віночок, “маячки”, “волочки” – у нареченої; очіпок, хустина – у заміжньої жінки.

І сьогодні серед розмаїття сучасних ляльок народні ляльки з тканини є особливим видом із неосяжною енергетикою, які цілком впливають на психіку й здоровий розвиток дитини. Саме тому в наші дні вони стають все більш і більш популярними. В Україні та далеко за її межами відомі й користуються популярністю ляльки-мотанки відомих сучасних українських майстринь: Оксани Цюпи, Людмили Тесленко-Пономаренко, Ірини Вербицької (рис. 4) та багатьох інших.

Рис. 4. Авторські роботи майстрині народної творчості з Чорткова (Тернопільська обл.) Ірини Вербицької

(Джерело: <http://about-ukraine.com/index.php?text=439>)

Та, на жаль, сьогодні мистецтво плетіння ляльок із природних рослинних матеріалів практично втрачене. Проте популярність ляльки у традиційному середовищі засвідчує те розмаїття матеріалів, із яких її виготовляють сучасники – тканина, дерево, глина, солома, шкіра. Найпоширеніші серед українців ганчір'яні ляльки виготовляли переважно зі шматків одягу, що вийшов із ужитку, або залишків тканини від шиття нового.

Ляльки виробляли намотуванням та прив'язуванням тканини без застосування голки, тому вони відомі як вузлові. У ляльок обов'язково виділяли голову – в шматок білої тканини накладали ганчірок, сухої

При цьому неабияку цікавість для туристів представляють твори народного мистецтва, що можна придбати в якості сувенірів. У вітчизняних та іноземних туристів існує стійкий попит на автентичні вироби народних майстрів, а це, своєю чергою, потребує створення розгалуженої мережі спеціалізованих крамниць і салонів із продажу українського сувеніру.

Завершуючи, не можна не наголосити на висновках дослідників, які доводять, що перспективною формою комплексного зацілювання в підприємницьку діяльність культурних ресурсів малих міст та депресивних сільських територій є розвиток культурних індустрій, серед яких і розвиток індустрії

рії народних промислів, для чого вкрай потрібні як збалансована культурна та соціально-економічна політика розвитку, так і завоювання відповідних позицій на зовнішньому та внутрішньому ринках [8].

Аналізуючи структуру світового ринку продукції творчих індустрій, слід зазначити: він сьогодні є одним із найдинамічніших сегментів економіки як розвинених країн, так і країн, що розвиваються. Згідно зі звітом ООН тільки у 2008 р. обсяг світового ринку творчих індустрій за десять років зріс удвічі. Для багатьох країн експорт продукції й послуг творчих індустрій сьогодні є однією з головних статей доходів держави. Згідно з наведеними у звіті даними частка розвинених країн у структурі світового експорту такої продукції становила 58% (\$196,1 млрд.), країн, що розвиваються, – 41% (\$138,2 млрд.) [9]. При цьому в Україні у загальній структурі світового експорту продукція народних промислів і творів мистецтва займає частку лише у 0,14% [8].

А ще варто пам'ятати, що виготовлення ляльок – не просто ремесло, гра. Це долучення до українських прадавніх традицій. І важливим завданням такого незвичайного народного ремесла є спілкування матері й дитини. Шалений темп нашого життя, на жаль, не дозволяє дорослим приділяти дітям стільки уваги, скільки вони потребують. Можливо, створення мотанки дозволить вам хоча би півгодини побути разом, поспілкуватися.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Отже, як свідчать дослідження, лялька, яку люблять діти, не мусить бути обов'язково зовні красивою та презентабельною. Прив'язаність дитини до ляльки не залежить від краси іграшки. Лялька має бути привабливою, внутрішньо змістовною, образною, такою, що космологічно з'єднує рід і природу, історію і сучасність. Найвища краса – у маленьких невивагливих селянських ляльках, що їх робили колись бабусі для онуків. Українськість цих ляльок, їх сутність – родова. Але для того, щоб зрозуміти й відчути їх, треба або народитися в селі та зберегти в собі чарівний дитячий світ із материнською пісню, дідовою казкою, бабиною лялькою, або виховати й зростити в собі культуру чутливості й любові до всього глибокого й по-справжньому значимого, що сягає корінням глибинних джерел народної пам'яті.

Подальші дослідження народної ляльки на сучасному етапі вбачаємо у вивченні особливостей ляльок, виготовлених із інших матеріалів, специфіки їх використання у практиці виховання дітей та поширення української народної культури через подальшу популяризацію виробів народної творчості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Просалова В. А. Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості / В. А. Просалова. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2012. – 516 с.
2. Бучинський С. Л. Основи грамоти з образотворчого мистецтва / С. Л. Бучинський. – К. : Мистецтво, 1981. – 178 с.

3. Запaska Я. П. Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник: в 2 т. / Я. П. Запaska. – Львів : Афіша, 2000. – Т. 2. – 256 с.

4. Найден О. С. Українська народна іграшка: смислові та обрядові основи / О. С. Найден. – К. : Видавничий Дім “Стилос”, 2007. – 240 с.

5. Герус Л. М. Українська народна іграшка / Л. М. Герус. – Львів : Афіша, 2004. – 264 с.

6. Виховна роль іграшки, її історія. Українська народна іграшка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.textreferat.com/referat-12166-1.html>.

7. Дем'яненко Н. Народні ляльки в іграшковій культурі Середньої Наддніпряниці / Н. Дем'яненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/82.pdf>.

8. Мікула Н. А. Культурні ресурси як джерело унікальних конкурентних переваг регіону / Н. А. Мікула, О. І. Дацко // Зб. наук. праць ПВНЗ “Буковинський університет”. – 2010. – № 6. – С. 111-119. – (Серія “Економічні науки”).

9. Creative Economy Report – 2008: The challenge of assessing the creative economy towards informed policy making. – United Nations, UNCTAD, UNDP, 2008. – 357 p.

REFERENCES

1. Prosalova, V. A. (2012), *Ukrayins'ka diaspora: literaturni postati, tvory, biobibliografichni vidomosti* [Ukrainian diaspora, literary figures, pieces Bibliographic information], Skhidnyy vydavnychyuy dim, Donetsk, Ukrayina.
2. Buchyn'skyi S. L. (1981), *Osnovy hramoty z obrazotvorchoho mystetstva* [Fundamentals of ratification of art], Kyiv, Mystetstvo, Ukrayina.
3. Zapaska, Ya. P. (2000), *Dekoratyvno-uzhytkove mystetstvo. Slovnyk*, v 2 t, Afisha, L'viv, t. 2, 256 s.
4. Najden, O. S. (2007), *Ukrains'ka narodna ihrashka: smyslovi ta obriadovi osnovy*, Vydavnychyj Dim “Stylos”, K., 240 s.
5. Herus, L. M. (2004), *Ukrains'ka narodna ihrashka*, Afisha, L'viv, 264 s.
6. Vykhovna rol' ihrashky, ii istoriia. Ukrains'ka narodna ihrashka, available at: <http://ua.textreferat.com/referat-12166-1.html>.
7. Dem'ianenko N. Narodni lial'ky v ihrashkovij kul'turi Seredn'oi Naddn'prianschyny, available at: <http://www.history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/82.pdf>.
8. Mikula, N. A. and Datsko, O. I. (2010) Kul'turni resursy iak dzherelo unikal'nykh konkurentnykh perevah rehionu, *Zb. nauk. prats' PVNZ “Bukovyns'kyj uni-versytet”*, № 6, s. 111-119.
9. Creative Economy Report – 2008: The challenge of assessing the creative economy towards informed policy making (2008), United Nations, UNCTAD, UNDP, 357 p.